

Матеріяли з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ ст.

Куліш і Грабовський.

Куліш, серед великої кількості знайомих, як бачимо з матеріалів, що їх він залишив після себе, як ось листів щоденника, записів мемуарного характеру, навіть поезій та критики, мав певну невелику кількість людей, що вони якийсь час, а іноді й все життя, впливали на нього, навіть більше—їхні найхарактерніші риси ніби ставали одною з рис Кулішевого «я». Як знаємо, такими людьми, що впливали в різні періоди на Куліша-поета, були Шевченко, почасти Пушкін. На Куліша-естета впливав Плетньов, також і старий Аксаков. На Куліша-історика один час впливав Максимович. Чимало є людей, що в них свідомо чи не-свідомо перейняв Куліш принципи та погляди. Висвітлення цих людей, спостереження взаємин між ними і Кулішем, чимало може з'ясувати в особі поета, в його історичних, критичних та поетичних міркуваннях. До таких людей, що з ними Куліш був органічно своїми деякими поглядами зв'язаний, а також і особисто знайомий, можна за самим Кулішем та за його біографами та критиками: Дашкевичем, Шенроком, Маковеем та іншими, залічити й Михайла Грабовського.

М. Грабовський, яко письменник-романіст, естет, історик, ідеолог певної літературно-громадської течії, яко проста й щира людина, з якою був Куліш добре знайомий, міг мати справді вплив на мислення Кулішева. Так, у всіх своїх записах, або листах, де тільки змога була, Куліш при нагоді розповідає про Грабовського. В своїх листах до Бодянського, Юзефовича, Волконського, Крашевського, Куліш не раз згадує польського письменника. Із побіжної згадки: «Знаете-ли Вы Грабовского», вибігають 3—4 сторінки, присвячені польському романістові, як наприклад, у листі до Юзефовича 1853 р. В щоденнику, ще тоді, як Куліш згадує «благоразумных людей», він згадує і Михайла Грабовського. Майже половину рукопису «Около полу столетия назад» заповнено історією знайомства з Грабовським та докладною характеристикою останнього. Так у «Жизни Куліша» (Правда, 1868 р.), чимало уваги присвячено польському письменнику й наведено листа Грабовського до Куліша на 3 сторінках, якими автор «Жизни Куліша» дуже пишається. Навіть і в критиці Куліша є його численні посилення на «українського Вальтер-Скотта» (так Куліш звав Грабовського)²⁾. Нічого й говорить, що коли Куліш згадує про польську літературу, то поруч з Міцкевичем, докладніше згадує і про Грабовського. Так стаття про Поляків в «Народі» за 1892 р. має численні рядки, де фігурує постать Грабовського, переклад Кулішів повісти Грабовського «Замок в степах» й передмова до перекладу знов таки Кулішева. Є спільна робота письменників над універсалом гетьмана Остряниці, де кожен висловлює свої думки окремо, але ж у результаті розмов між собою про цей універсал. Переклад Грабовського на польську мову уривків з «України» та з «Михайла Чернишенка», посилення Куліша на Грабовського як на великого майстра історичного укра-

¹⁾ „Киевская Старина“, 1897 р. ²⁾ Не тільки Куліш так звав Грабовського. Порівнювали його з Вальтер-Скоттом і польські критики: Креховицький, Квідль та інш.

їнського роману,—все це не дає права обминути в критико-біографічних роботах, що присвячені Кулішеві, постать Грабовського. Хоч чимало дослідників та критиків згадують про польського історика та романіста, зв'язуючи його ім'я з особою Куліша, але ж в дослідженнях, як наприклад, в Шенрока, Маковей, де вся аналіза стосунків зводиться до переказування з рукописів Кулішевих про його знайомство з Грабовським, без усяких висновків з цього матеріалу, позбавлена проблеми щодо можливості впливу. Лише Дашкевич в «Отзыве» ніби то натякає на можливість впливу Грабовського на Куліша в польсько-українському питанні, але ж не доводить цієї думки.

Завдання цієї роботи таке: дослідити відносини між письменниками, висвітлити постать Грабовського, мало освітлену ще в українській літературі, порівняти погляди обох письменників на українську історію та письменство й звідси вже поставити проблеми, при яких можна б було дослідити питання впливу. Для того, щоб говорити про взаємини цих двох представників різних літератур та проблеми впливу, знаючи досить уже висвітлену в нас постать Куліша, поперше, на нашу гадку, треба поставити питання: що собою являв Михайло Грабовський під час свого знайомства з Кулішем, що воно тривало 20 літ. «Я познакомився с Грабовським в расцвете сил и литературной деятельности», пише Куліш, коли згадує про це знайомство, багато років пізніше в рукопису «Около полу-столетия назад». І справді, постать Грабовського в 40 р. була найяскравішою постаттю літератури польської і чи не самою яскравою української школи цієї літератури.

Як відомо (див. статті: Козловського, «Голос минувшего», 1913 р., Євшана, «Л. Н. В.», 1912 р., «Отзыв на книгу Петрова» Дашкевича та інш.) українська школа в польській поезії виникла найбільше з таких двох причин: через загальний розвиток романтизму, піднесення народного фольклору і героїчного минулого країни, а разом з цими загальними елементами романтизму, й піднесення української поезії, українського кольориту, сюжети з польсько-українського минулого. Але друга причина зростання української тематики й кольориту в польській поезії повсталала з специфічних обставин і виховання кількох сильних, яскравих талантів у польській літературі. Так Залеський, Гоцинський, Мальчевський, найсильніші представники української школи в польській поезії, жили й виховувались на Україні, знали добре український фольклор і любили українську природу, що вона для них, власне, і була батьківщиною. В таких умовах перебував і Михайло Грабовський.

Народився він р. 1804¹⁾ на Волині. Дитячі роки провів на селі Олександрівці коло Чигирина, де чув українську мову, українську пісню. Віддали Грабовського до гуманської гімназії, де він учився разом із Залеським і Гоцинським. Як оповідає Гоцинський, Грабовського товариство дуже любило й цінило. Він знав чимало пісень українських, любив вірші слухати й читати. «Гарне дитя було як дівчина, невинне, рум'яне, а таке замкнене в собі, поважне, аристократичне»²⁾. Постійні дебати в гімназії про романтизм і класицизм, захоплення літературою взагалі й літературою романтичною особливо, симпатії до українського фольклору, призвели молодих польських поетів до утворення літературного тріо—гуртка, що мав назву Sa-Go-Gra (Залеський, Гоцинський, Грабовський), а в істориків літератури пізніше став зватись гуманською школою. Гімназії, через непорозуміння з дирекцією, Грабовський не докінчив, переїхав на деякий час до Одеси, а 1820 р. уже був у Варшаві, де знову здибався з Залеським і Гоцинським.

¹⁾ За Крехавицьким та Кичвелі, за Тад. Грабовським не 1804, а 1805 р.

²⁾ Спогади Гоцинського цитовані за статтею Квідля в „Sto lat myśli polskiej“, т. VII.

Грабовський в цю зустріч з польськими романтиками вже різко не погоджувався з ними і одійшов у «правий» бік од революційних романтиків. В своїх спогадах за Грабовського 20—25 р. Гошинський згадує, що «це був панич-французик, з усіма хибами французика». Вже р. 1830 Грабовський мав за провідну ідею не ідею польської революції, а ідею слов'янофільську, ідею всеслов'янської одности. «Всі Поляки мусять іти за слов'янськими народами, а найближчі їх сусіди історичні це—Росіяни й Малороси»¹). Дальші роки життя Грабовського, майже весь час на Україні, заповнені впертою літературною, критичною та історичною роботою. Твердий своїх думок за всеслов'янську одність, Грабовський спробував видавати панславистичну газету «Слав'янин» у Києві, але ж велася вперта боротьба проти Грабовського і Поляками і Росіянами. В 40 роках Міцкевичем велася навіть компромітація Грабовського: «Они (Поляки) применяли все меры, чтоб унизить авторитет Грабовского перед польской молодежью, целый ряд уничтожающих статей в польских газетах и журналах посыпался на голову Грабовского»²). З цього часу Грабовський остаточно відмежувався від Поляків і зарився на своєму хуторі Олександрівка, де поглибився лише в літературну та критичну роботу. Україно-Поляк з свого виховання, пан-славист з свого переконання, Грабовський звичайно й твори свої пише з минулого польсько-українських часів. Як романтик і великий цінитель Вальтер-Скотта, Грабовський під псевдонімом Тарча написав цілу низку історичних романів з минулого України «кольоритних, льокальних, історично-археологічного характеру»³). Більшість розвідок літературно-критичних також присвячено українській поезії. Єдина збірка поезії Грабовського має назву «Українські мелодії». Ідея панславізму та культуртрегерства не кидала Грабовського до кінця й за два місяці перед смертю йому вдалося посісти політичного поста й офіційно одстоювати ідею культурництва та всеслов'янської одности.

Коли Грабовський займався виключно літературою, в своєму маєтку, то другий захисник єднання з Росією, маркіз Вельєпольський одержав портфеля й 1862 р. запросив до себе в помічники Грабовського, щоб той був за директора комісії народньої освіти. Особа Вельєпольського є дуже цікавою особою в історії культурної Польщі. Він займав місце культурника-невдачника, яке часто буває в національно-підлеглій країні. Через суд за бібліотеку, де найбагатша бібліотека Свідзінського (польського археолога та бібліомана) дісталася спадкоємцям, які попродали її частинами, замість приєднання до краковської бібліотеки, Вельєпольський зразу ж у 1846 р. розійшовся з польською аристократією. Коли були випадки проти Поляків з боку австрійського уряду, Вельєпольський рішуче вимагав єднання з Росією і подав смілого проєкта Миколі I, де вимагав льокалізації деяких польських органів. Вельєпольському пощастило на деякий час досягти цього. Чимало культурних установ організував Вельєпольський. Його старанням відкрився і варшавський університет. 1862 р. він одержав портфеля, але ж і тут не зміг погодитись ні з однією партією. Намагаючись відтягти польську молодь від повстання і охоронити культурні зачатки Польщі, чого він добивався льокалізацією їх від австрійського уряду, Вельєпольський настроїв проти себе революційну польську молодь. Так само і всеслов'янська ідея одности одвертала од нього другу, реакційну половину суспільства. 1863 р. повстання вибухло й Вельєпольський, звичайно, не міг бути далі міністром. Як згадує в мемуарах його сучасник граф Сапега, Пальмерстон колись сказав про Вельєпольського: «Очень умный и просвещен-

¹) Стаття Грабовського в „Літературній Варшаві“, 1830 р.

²) Арабажин, стаття про Грабовського в словн. Брокгауза і Ефрона.

³) Kurdł, „Sto lat myśli polskiej“, т. VII.

ный человек, но он так честен и так любит свою родину, что дипломата из него никогда не будет, а жить в мире с какой бы ни было партией, он тоже не сможет. Партия не допускает абсолютной честности» (Мемуари Сапегі).

Таким чином приятелювання та співробітництво з Вельєпольським, що стояв, як культурник, осторонь од польських партій, не було безпечним з боку репутації перед польським суспільством. Не кожний Поляк зважився б накласти на себе пляму, приклавши руку до роботи Вельєпольського¹⁾.

Як знаємо, 1862 року на це зважився Грабовський, який, правда, вмер через два місяці, але ж до останнього дня був вірний своєму принципу слов'янської одності. Відповідно до своїх політичних поглядів писав Грабовський романи-епопеї з життя саме польсько-української одності.

«Станиця Гуляй-польська», «Коліївщина і степи», «Оповідання Курінного» та інш. романи Грабовського щільно пов'язані з українською історією. Панславізм Грабовського виявився і в ставленні до слов'янської, зокрема російської, преси. Так, кілька разів Грабовський намагався зв'язатись з російськими журналами, але ж через різні причини йому це не вдавалося. Один час, правда, друкувався Грабовський в «Московитянине» (1842 р. «Коліївщина і степи»), намагався підтримувати зв'язок із «Современником». Так у листі до Плетньова, 1845 р., Куліш згадує про роман Грабовського, що його половину в Кулішевому перекладі Грабовський гадав умістити в «Современнике». У листі до того ж таки Плетньова, з 20 серпня 1845 р., Куліш наводить уривок з листа Грабовського, де польський письменник шкодує і навіть упадає в розпач, що не може брати ніякої участі в роботі «Современника» через брак книжок у своєму маєтку, також і по київських крамницях. «Для выполнения ваших пунктов, кроме моей деревенской литературы, недостает мне самых материалов, Лермонтова я едва в руках держал, а Жуковского читал в издании, вышедшем 20 лет назад» (лист 20 серпня 45 р.)²⁾.

Але ж не зважаючи на свої не зовсім блискучі умови роботи, Грабовський написав кілька літературно-критичних розвідок, які мають чимале значення в історії романтизму Польщі та України. 30-40 рр. доба найбільшого романтизму в польській поезії. Широка хвиля західньо-європейського романтизму, звичайно, мала вплив на український романтичний напрямок в літературі, але ж специфічні умови українського романтизму надали йому своєрідного характеру. Так, ґрунту для розвитку українського Чайльд-Гарольда, або складним шуканням в душі німецьких романтиків на Україні розвинулись не було підстав, не було аристократів, що шукали екзотики й відірвались од свого краю через панування буржуазії, не могло бути й літературних типів Рене або Чайльд-Гарольда. Зате момент народньої поезії, момент етнографізму та історичного минулого в літературі, як це відомо, мали найбільший розвиток саме на Україні. Критичні вимоги того часу, ідеологія романтизму польсько-українського, найбільше зведені в систему Кулішем та Грабовським. Найпершим і найбільшим ідеологом романтизму слов'янського, мабуть, і є Грабовський. Зі всіх слов'янських літератур романтизм найглибше позначився в польській та українській.

Представники російського романтизму зрештою одходили чи то до сентименталізму, як наприклад Жуковський (Див. Веселовський, «Поэт чувства и сердечного воображения»), або ж до реалізму, принаймні почасти: Гоголь, Пушкін, та інші.

Таким чином польський романтизм, що розпочався трохи раніше за

¹⁾ Писання критичних статтів за пропозицією Плетньова через Куліша.

²⁾ Листи Куліша до Плетньова використала дякуючи О. К. Дорошкевичу з його копій, списаних О. К. в Пушкінському домі (О. Ю.).

український, в особі ідеолога свого Михайла Грабовського, не міг не мати впливу на романтизм український. Погляди польських письменників, як напр., Квідля та інш., що з боку політичного не погоджувались з Грабовським і висвітлювали його, яко людину регресивну та реакційну, призвели до того, що українські та російські дослідники не віддавали належного польському критикові. Так, Козловський²⁾ іде за Залеським і вважає, що «у Грабовского была реакционно-аристократическая идеология» Навіть Франко в статті «Нові причинки до історії польського суспільства на Україні в 19 в.» («Зап. Н. Т. ім. Ш.», 1902 р., т. 45) ставить Грабовського на однім з останніх місць в історії польського романтизму. Лише Євшан в статті «Залеський» («Л.-Н. В.», 1912 р., кн. III) уперше після Куліша в українській та російській критиці зауважив та відзначив Грабовського, яко критика й свідомого слов'янина: «Порівняйте Залеського з Михайлом Грабовським і побачимо, яким філістером, якою дитиною невідомою був наш соловей»¹⁾, каже Євшан. Найважливішим твором, що має значіння для історії польського та українського романтизму є «Література і критика» Грабовського 1839—40 рр. Перший том (1—142 сс.) присвячено українській школі в польській літературі.

В цьому творі яскраво відбилися погляди Грабовського на українську та польську літератури. Виходячи з самотності нації, Грабовський вважає конче потрібним, створити самотню літературу. Для цього треба не вигадувати сюжети та форми, а брати їх з народньої творчості. «Щоб бути міцною, література мусить виходити з коріння народньої поезії, в ній відбивається найбільше життя народу» («Літ. і Критика», т. I.). Крім потреби відбити життя народу взагалі, Грабовський ще зазначає необхідність брати життя саме тієї доби, де є найбільше самотнього, оригінального, а звідси й найбільше поетичного матеріялу. Ці вимоги поетичності й призвели Грабовського до народньої поезії й саме, як кульмінаційного пункту цієї поезії, до поезії козацької доби. «Коли справа в поезії, в мистецтві, то воно залежить більше од чуття та фантазії, ніж від критичного мислення, так що та доба, що в ній панує фантазія та чуття, має для нас досить важливе значіння. Тому взагалі народня старовина, а зокрема українська народня творчість є джерелом і «покровительницею» літератури українсько-польської і ніколи не згасне» («Література й Критика», т. I.).

Таким чином у Грабовського інтерес до народньої поезії був не лише з міркувань теоретично-історичних, а також з міркувань поетичності, краси. «Грабовский находил в украинском прошлом интерес для польской поэзии не только с политической либо с исторической точки зрения, а с точки зрения поэтичности вообще» (Дашкевич, Отзыв). Завикористання народньої творчості вихваляв Грабовський Олізеровського, за це ж потім, як побачимо, вихваляв він і Куліша. Так бачимо, що першим критерієм оцінки того чи іншого твору в Грабовського було: мотиви з народнього життя, близькість твору до народніх оповідань. Цей принцип виходив, поперше, з принципу самотності літератури, який був головним для польської критики, а подруге, з принципу краси, поетичності літературних творів. Так, даючи оцінку Крашевському та Олізеровському, Грабовський пише: «Найбільш цінне в Олізеровського його поетичне сприймання життя. Крашевський так само талановитий, але ж у нього значно менше поетичності в творах, тому його твори не такі цінні з літературного боку» («Літ. і Критика», т. I.). Так само і «Феклушу» Куліша Грабовський підносив головне за ту ж саму поетичність образів: «Найбільш я ціную повість «Феклуша» за те, що в ній багато поетичності, а твір без поетичності, то твір нічого не варт, а поезія буде

¹⁾ Польские романтики украинской школы, „Голос минувшего“, 1913 р.

²⁾ Це був Б. Залеський (О. Ю.).

жити вічно» (Лист з «Жизни Куліша», 1868 р.). В цьому самому листі 1861 р. Грабовський писав про польську літературу: «польська література гине, бо в ній поезії нема, а є лише тенденція і політика» ¹⁾.

Ці два принципи—народність та поетична форма—були основними вимогами в Грабовського, але ж усе таки коли твір їй відповідає та не має історичної правди, такий твір для Грабовського нічого не варт. Отже повстає третій принцип—принцип історичної правди. Так засуджує він в значній мірі «Полтаву» Пушкіна, розбиваючи її історичними фактами та доводячи неправдивість її («Літ. і Крит.», т. I).

Так само критикує Грабовський і «Потомків Гайдамаків» Куліша за їхню неправдивість історичну. «Таких постатів не було, вони неправдиві, а тому дерев'яні», каже Грабовський в листі до Куліша про цей твір («Правда», 1868 р.). А історичні погляди Грабовського на українсько-польське минуле були такі: Грабовський цинив і знав поезію минулого і, як ми бачили, не зменшував краси козацької поезії. «Всі козаки, починаючи з низів і кінчаючи гетьманом, всі вони були великі, щирі хоч і грубі», каже Грабовський в «Літ. і Крит.». Віддаючи належне, як поет, Грабовський, як історик, не задовольняється «героїчними брехнями», а пильно вивчаючи документи, приходить до таких висновків. Спочатку не було панування низовиків, на горі була культурна сила, як Сагайдачний-Конашевич, і вони були в дружбі з Поляками, які, на думку Грабовського, тоді були культурниками України. Дедалі в Українців запанувала течія варваризму й український нарід відхилився від правильного річища слов'янських відносин. Кюліївщина, Гуманська різня, і відповідні акти вбивства з боку Поляків є ненормальність, яку треба усунути, і яка повстала головне через духовенство польське та українське, яке мало з цього всього користь. Завдання культурних людей Українців та Поляків, на думку Грабовського, таке: «поети Українці та поети української школи в польській літературі мусять подати руки для великої роботи з'ясування слов'янської давнини, оповитої млою» («Літ. і Крит.», т. I).

Так у постаті Михайла Грабовського бачимо польського культурника з панславістичними ідеями, романіста життя українсько-польської доби, критика, з поглядами на самотність літератури, як на використання народньо-поетичного матеріалу, історика—що з науковими матеріалами доводить потребу культурництва України: старо-українську добу вважає за загальну течію, а Гайдамаччину за ганьбу, крок назад українського народу.

Своїм об'єктивним ставленням до польсько-українських історичних матеріалів Грабовський різко різнився і від українських і від польських письменників. Хоч він був член знаменитої гуманської трійки української школи в польській літературі, а все ж не цілком приставав до польської школи. Таке є занехання історичної правди та соціального моменту, що його так старанно обминали Залеський та Мальчевський щодо селянсько-українських та пансько-польських стосунків (хіба лише Гощинський в «Замку Каневським» позбавлений цієї хиби). Цю суспільно-історичну правду завжди намагався висвітлити Грабовський. Типовий романтик з культом старовини, використанням народньої поезії та шуканням героїчності, Грабовський значно випередив уже Залеського та Мальчевського своїм знанням в царині історії, шуканням історичної правди в українсько-польському минулому. Далекий був Грабовський від «Костомарово-Шевченківських» поглядів на це минуле, але ж засуджував і безжурних одчайдушників козаків («балетных козаков» за висловом Пипіпа), героїв Залеського, Крашевського та інших. Так Крашев-

¹⁾ Переклад мій (О. Ю.). Листа писано польською мовою.

ському Грабовський писав (наведено в листах Куліша до Плетньова 1845 р.): «Ты много напутал, введя предмет селян в нашу литературу, но это делали многие, все были погрешимы, кто в идеализации, кто изображал неправду». Грабовський в своїх романах висвітлював об'єктивно і селянські українські повстання і польські жорстокі карі за них. Такі об'єктивні описи є в творах «Станиця Гуляй-Польська», «Коліївщина і степи» та в інших романах.

В найплodючіший період історичних студій та витворення романів, Куліш знайомиться з Грабовським 1848 р. у маєтку Грабовського «Олександрівці». Куліш, як знаємо, мав багато в чому погляди різко відмінні від поглядів Грабовського. Погляди на українське минуле в Куліша були ще тоді аналогічні до поглядів усіх Українців, здебільшого Гайдамаччина вважалася за героїство, Поляки за гнобителів, а про потребу загально-людської культури й мови ще не було. «Я был тогда украинофилом в этом нелепом Костомаро-Шевченковском смысле слова», писав Куліш в «Около полу столетия назад» про свої колишні погляди; «я знал наизусть все украинские летописи, фальшивейшие из них, кроме разве турецких, и считал их правдивейшими. Украинский отдел польской литературы противоречил моим чувствам». Де в чому, Куліш зразу ж міг зійтися з Грабовським, і навіть більше, взяти в Грабовського надхнення та вміння. Погляд Грабовського на народню творчість—«народня творчість, а значить зокрема і народня творчість українська, є джерело усякої творчости взагалі, коли нація хоче мати свою оригінальну літературу» («Літ. і Крит.», т. I), відповідно погляди на потребу збирання народньо-поетичного та етнографічного матеріалу, інтерес збирання саме українського народньо-поетичного матеріалу,—все це вже брело в Куліша, і Грабовський міг лише imponувати Кулішеві. Знаючи добре Вальтер-Скотта, а також віддаючи належне, як етнограф, роману факсиміле Грабовського «*Stanica Gulaj-Polska*», цій епопеї українського козацтва, об'їжджаючи à-la Вальтер-Скотт всі місця, що описані в польському романі, Куліш уже до знайомства цікавиться Грабовським. От що пише сам Куліш того часу: «Особенно занял меня роман-факсиміле Грабовского «*Stanica Gulaj-Polska*», он мне показался почти Вальтер-Скоттовским романом. Я узнал, что Грабовский живет близ Чигирина в имении Александровке и стал мечтать, как бы мне с ним познакомиться. Мечта моя, наконец, осуществилась, хотя раньше я об'ехал все места, описанные в польском романе, здесь то и получила зачаток книга «Записки о Южной Руси». Там я почерпнул из каждого пьяного старца золото предания, под влиянием украинского Вальтер-Скота — Грабовского. В одном кармане лежала «*Stanica Gulaj-Polska*», в другом Гомерово «Илиада». Вооруженный всем этим, прибыл я наконец к украинскому Вальтер-Скотту». Як бачимо з цього уривку з рукопису «Около полу столетия», Куліш не випадково познайомився і зацікавився Грабовським. Спільні інтереси до старовини, до етнографії, погляди на українське письменство, що мусить вбирати всі соки народньої творчости,—це було спільне в обох письменників. «Жил Грабовский в большом каменном доме с тенистым садом над речкою», згадує Куліш в тому ж рукопису, «но мне было известно, что он оставил титул графа и жил за просто. Дом его представлял подобие библиотеки, только была она всюду разбросана, старинными книгами игрались у него дети. Это был образец научного сосредоточения и беспорядочной хозяйственности, трудолюбия и беззаботности. Принял он меня как нельзя дружелюбнее, а мои альбомы, портреты рассказчиков приводили его в восторг». В цей час Куліш пише листа до Юзефовича, від 3-го липня 1843 р., про своє перебування в Грабовського на хуторі «Олександрівка». «Здесь познакомился я с известным Мих. Грабовским и нашел в нем человека умного и трудолюби-

вого. Он пригласил меня провести несколько дней в Александровке и предоставил мне распорядиться в его библиотеке, как я хочу, с теми книгами и бумагами, которые мне нужны» (Лист до Юзефовича, 1843 р.).

Можливо сприяло гарним стосункам між молодим, допіру з шкільної лави, Кулішем та великим ерудитом, поважним уже критиком Грабовським просте відношення Грабовського до людей і симпатична, лагідна вдача його. Грабовський познайомив Куліша зі Свидзінським: Поляком, відомим бібліоманом, знавцем археології й так само чималим чудасієм.

«Свидзинский и Грабовский не обращали внимания на мое глупое, ненаучное упрямство в истории. Эти великие знатоки выслушивали меня и возились со мной терпеливо, как няньки, в то время как профессора ун. св. Владимира никогда с нами не заговаривали. Наши застольные беседы длились по полу-суток и я слушал такие блестящие лекции, каких никогда не слышал в университете»¹⁾. Куліш своєю любов'ю до старовини, збиранням етнографічних матеріалів, молодим завзяттям теж припав до душі польському критикові та історичу-романісту. Згадуючи про перебування у Грабовського, Куліш пише в рукопису «Около полу-столетия назад»: «Не взирая на разницу в годах и образованности, мы с Грабовским сошлись приятельски. Каждый день мы занимались до поздней ночи, зачитывались то моими этнографическими записками, то старыми документами. Иногда я посещал хаты в Александровке с чисто этнографической целью, крестьяне были со мной общительны, ибо Грабовский был так популярен в своей Александровке, как Вальтер-Скотт в своей деревне. Нетерпеливо ждал он окончания моей этнографической ловитвы, и ни один козакоман не принимал в ней большего участия, чем этот Лях». Нам зрозуміло, чому саме Грабовський так цікавився збиранням етнографічних матеріалів та надавав їм такого великого значіння. Грабовський сам мав чимало таких матеріалів, бо на ґрунті саме їх він і писав свої романи, що їх так високо підносив Куліш. Польський письменник, як писав Куліш, дуже високо ставив його етнографічні записки: «мои народные легенды он считает единственными в русской литературе» (лист до Юзефовича 1843 р.). Грабовський дійсно високо ставив етнографічні матеріали Куліша, але ж відчуваючи невідповідність Кулішеву поруч з захопленням до етнографічних творів, радив чисто літературні твори відкласти на потім. «Грабовский мне советует заняться произведением вроде «Огненного змия», а с романами обождать, пока я лучше узнаю людей» (лист до Юзефовича, 1843 р.). Цю охоту до збирання матеріалів з етнографії, з народньої поетичної творчості, як знаємо, мав він і до 1843 р. Але ж перебування в Грабовського, інтерес польського письменника до українського фольклору, просякнення до краю цим Вальтер-Скоттовським настроєм, все це не могло не вплинути на Куліша, ще більше заохочуючи його та збуджуючи більш свідоме ставлення до цих матеріалів. «Если бы мы до сих пор сохранили свою народную характеристику, то я уверен, что после благодатного влияния Вальтер-Скотта мы бы сделались для русских предметом особого изучения, а нам Малороссам и подавно необходимо проследить то, что осталось еще от старины. Это мнение Михаила Грабовского, которое поддерживаю и я», писав Куліш 1844 р. в листі до Юзефовича. В «Жизни Кулиша» автор пише: «Народні легенди, традиції про гайдамак, та всяке інше добро, що позбирав Куліш на Київщині, всім тим любувався Грабовський, яко артист і піднімав вгору дух молодому письменникові». Симпатія, яка була в Куліша до збирання матеріалів та вивчання народнього епосу, як бачимо, була поділена Грабовським, який повсякчасно допомагав молодому Кулішеві і в його фольклорній роботі. В 1843 році, коли Куліш лише почав розвива-

¹⁾ „Русский Вестник“, 1857 р., Воспоминание Кулиша о Свидзинском.

тися, і не мав ще викристалізованого погляду літературного критика на правильні шляхи української літератури, був лише поетом-етнографом з симпатіями до народнього епосу. Михайло Грабовський був у розцвіті літературно-критичної діяльності, мав певний погляд на шляхи української літератури, які висловив в «Літературі та Критиці» 1838 р. Грабовський найвище ставив Гомера, як збирача народньої поезії, любив його, вивчав і не раз аналізував вкупі з Кулішем. «Козаки це є те ж саме військо Аттіли», казав Грабовський в «Літер. і Критиці». Найвищий поетичний твір—це твір українського Гомера, який би зміг дати так, як подав народню творчість Гомер. «Мы долгими вечерами просиживали на террасе, читая и восторгаясь Гомером» (Щоденник Куліша). В результаті настроїв Кулішевих, що збирав народню поезію, та поглядів на боянство Грабовського, що закріпилося і в Куліша, Куліш 1843—44 р. пише «Україну» і «Орисю». Обидва твори просякнені Гомеровським духом. «Писал я «Україну» над кабинетом Грабовского в Александровке», пише Куліш Крашевському (лист в «Народі», 1892 р.). «Коли читав Куліш уривки з поеми Грабовського, пише автор «Жизни Кулиша», то Грабовський було припинить і скаже: «Пострівайте, побіжу жінці скажу» («Правда» 1868 р.).

Вперше в передмові до «України», Куліш висловлює тепер уже викристалізовані думки щодо народньої поезії та завдання поета. «Не було в світі люду одважнішого й славнішого од Греків та Козаків. Нема й може не буде луччої книжки на всім світі за Іліяду та Одисею, бо то видумала не одна голова, а весь народ грецький. Такі ж пісні співають і наші бандуристи та кобзарі. Оттак прислухавсь я добре, як ото наші діди виспівують, та й зібрав всі ці пісні в одну». Порівняння з Гомером, «Орися», твір писаний в Ходоркові в Свідзінського, в основі якого лежить 6 пісня Одисеї (грецький сюжет стилізований під українську старовину), погляди на шляхи української поезії, які вже викристалізувалися в Куліша, мимоволі наводять на думку, що коли Куліш був на шляху до цих поглядів, то знайомство з Грабовським підштовхнуло, прискорило й зформулювало їх. Через два роки, року 1845, вже з Петербургу Куліш, згадуючи Грабовського, пише Юзефовичу: «Уединенные дни в Александровке, долговременное изучение там Гомера, вместе с изучением народной поэзии, наконец знакомство мое с Грабовским, поставили меня так крепко на ноги, что меня не может увлечь никакой поток болезненных литературных явлений». Очевидячки й сам Куліш, коли писав свої критичні твори в 60-х роках, яскраво виступив зі своїми етнографічно-критичними вимогами «боянства» від українського письменника, усвідомлював собі ролю, що її грав Грабовський в складанні критичного світогляду Кулішевого. Але ж чи в 40-х роках мав Куліш ті ж погляди на українську історію, чи так само вимагав він від українського слова точности етнографічної та історичної, як вимагав у 60-х роках? Еволюцію світогляду Кулішевого можна добре простежити й простежити навіть вплив Грабовського на складання його.

Ми вже відзначили, яку ролю відіграв Грабовський в заохочуванні Куліша до народніх поетичних матеріалів. Розмови про них, підкидання там де треба дров на багаття Кулішеве, що горіло бажанням зібрати та вивчити українську творчість народню, вихваляння Гомера й читання поем Гомерових та гомеровського тону поем Кулішевих, спричинилися до цильнішого ставлення Куліша до своєї роботи. «Гомеровскую поэму мою Грабовский хвалил выше всякой меры, повторял отрывки из нее и послал выписки Крашевскому». («Ок. полуст. назад»). Знаємо також, що хотів Грабовський послати і до польського журналу та не послав з міркувань виключно цензурних. Послав окремі перекладені частини на польську мову до журналу «Rubon» та в деякі інші часописи. Але ж знаючи погляди

Грабовського на минуле України, вихваляння культурництва та цілком негативне ставлення до «героїв-козаків», гайдамаків, зрозуміло, що вихваляв Грабовський саме гомерність, народність, боянство, цієї поеми. Щодо поглядів на козацтво, гайдамацьку різню, то зрозуміло, Грабовський, як історик не дилетант, з великим знанням, мав про це не «Костомарово-Шевченківську» гадку. Так про цей період знайомства з Грабовським Куліш пише в «Около пол. тому назад»: «Об истории спорили мы во всем, но все ж всегда оставались довольны друг другом». Про твори самого Грабовського Куліш, де тільки бачив тверезі історичні погляди, зараз же сам брався за це питання, намагаючись розбити науковий досвід своєю «Костомарово-Шевченківською» романтикою. «Написал тут Грабовский о Колиивщине сущий вздор, который я советовал бы ему предать забвению. Я сам думаю написать о Колиивщине», писав Куліш Юзефовичу р. 1843. Під цим «вздором» Куліш розуміє «Коліївщину і степи», роман Грабовського, де він цілком негативно ставиться до Гайдамаччини. Тим більше негативно ставився Куліш і до Поляків і до польського культурництва в минулому України, бо не знав майже Поляків до 1843 р. От що пише про своє ставлення до Поляків Куліш в «Около пол. тому назад» 50 років опісля: «Случилось мне квартировать в одном польском семействе в Кieve. Здесь я впервые услышал польскую речь, и она мне показалась до того смешною, что я заговаривал с хозяйкой и ее детьми с единственной целью насладиться комизмом польских звуков и склада речи. Однако же слова неотвязно звучали у меня в ушах, сделались для меня приятными и даже трогательными. Я прилежно начал читать и говорить по польски. Я прочитал первую книгу, где были баллады Мицкевича совсем в новом малорусском духе. Поляки и польские романы противоречили моему чувству, но тем не менее знакомили меня с краем и его прошедшим». Грабовський студіював тоді саме документи, що вони йому потрібні були для його історичних романів. Його велику ерудицію, фактичні дані не міг не цінити Куліш: «Грабовський багато такого розказав мені про наше минуле, що нам Наддніпрянам і не снилося», писав Куліш Юзефовичеві р. 1843.

Своїм терпимим відношенням до Українців, документальними доказами, напруженою роботою, звичайно не могли Поляки не привабити до себе молодого Куліша. «Україна Вапа, а ми культурні пришельці», так сказав колись один з знайомих Поляків, товариш Грабовського та Свідзінського, Кулішеві. Така об'єктивність, таке ретельне студіювання історії України, як студіювання Грабовського, що писав тоді свого історичного роману, це все мусило змінити негативне ставлення Куліша до Поляків. В своїх спогадах про Свідзінського¹⁾ Куліш з великою пошаною та любов'ю згадує про дбайливе студіювання старовини цими Поляками. «Как только в Кieve где находили гравюру или эскиз из истории малороссийского быта, сейчас же тащили к Свидзинскому. Странно и непостижимо было бы для какогонибудь украинского патриота, если б он увидел умирающего Поляка, католика и аристократа, если бы он его увидел на смертном одре, окруженного такими вещами, как медные доски с украинскими сценами, гравированные поэтом Шевченком, как его дорожные альбомы, добытые из десятых рук за большую плату, и тому подобные предметы, когда наши патриоты считают их безделушками, не стоящими внимания». Вже багато років пізніше в статті, що надрукована 1892 р. у «Народі», Куліш писав: «Польська інтелігенція вперше вказала мені дорогу до студіювання документів. Грабовський, Руліковський, Свідзінський, Плетньов, Аксаков та інші Москалі та Поляки більше робили для староруської (української) справи і ради мене лично. А це тому, що їх предки були государниками та куль-

¹⁾ „Рус. Вест“, 1857 р.

турниками, а ми і досі прославляєм різанину і руїну прозою та віршами. Наша Україна не дала мені ні одного такого приятеля, як хто небудь з них». («Народ», 1892 р.). В листі до Хильчевського 1874 р. Куліш писав про свою історію: «Посвящаю труд сей «Историю воссоединения Руси», памяти тех, которые делали мне добро: благородным Полякам: Зежевичу, Михаилу Грабовському, Константину Свидзінському Петру Плетневу, Сергею и Константину Аксаковым». Року ще 1857 писав Куліш Шаховському, знову зустрівшись з Грабовським у Києві коло смертного одра Свидзінського: «Польша втянула в себя все талантливое, в свою народность она выбрала все яркое из нашей старорусской предковщины» (лист до Шенрока 1857 р.).

Все життя Куліш був найкращої думки про Грабовського. Шануючи його, Куліш не раз писав про нього своїм знайомим і завжди в самому найкращому тоні, що рідко було для Куліша, бо більшість своїх знайомих, як знаємо, він періодично то опускав, то піднімав для себе. «Я давно бы печатал все сказанное Грабовским. Побуждения его так чисты, что у Поляков фанатиков он считается изменником. Писатель с таким глубоким сочувствием ко всему достойному в России и с таким самостоятельным взглядом на историю и поэзию, заслуживает уважения, и его голос, свободный и не стесняемый установившимися у нас мнениями, будет способствовать к оживлению деятельности у нас, русских». (лист до Волконського). Усе життя дуже цинив Грабовського Куліш і як критика та літератора. Вже року 1861 Куліш після листа про повісті Кулішеві від Грабовського писав Шаховському: «Душевно радуюсь, что Мих. Грабовский, лучший и независимый критик из всех, обратил внимание на мои повести» (лист до Шаховського, 1861 р.). Що б не друкував Куліш, усе майже він показував спочатку Грабовському, далі Плетньову, а потім уже надсилав до друку. Так «Феклушу» ще до друку посилав Грабовському, а потім писав про відзив Шаховському. «Феклуша мила лучшему из друзей моих, козацкому потомку Грабовскому, лучшему критику и беллетристу, пришлю Вам, как только выйдет» (лист до Шаховського, 1858 р.).

Знаючи таке ставлення Кулішеве до Грабовського, що тривало все життя Куліша, зрозуміло, що ще 1843 р. перше знайомство не могло пройти безслідно для молодого історика Куліша. Тим більше, що ми знаємо, як усе життя до самої смерті Грабовського, Куліш частенько з ним бачився або переписувався. Так, крім знайомства 1843 р. і життя в Олександрівці, Куліш року 1845 пише в щоденнику: «Получил письмо от Грабовского, оно меня очень растрогало». Року 1845 у листах до Плетньова завжди згадує листування своє з Грабовським: «Сообщаю Вам, Петр Александрович, отрывок из письма ко мне Грабовского»; і Куліш наводить уривки з листа Грабовського з приводу «Современника». Р. 1846 в цьому ж щоденнику Куліш пише: «Познакомился с Головиным, благодаря письму Грабовского, он обо мне недавно писал». Р. 1855 зустрівся з Грабовським Куліш у кімнаті хорого Свидзінського в Києві. Про це пише Куліш у «Восп. о Свидзинском» («Русский Вестник», 1857 р.): «В комнате, где умирал Свидзинский, я сперва ничего не разглядел; освоившись, я увидел бледного, худого человека, который лежал на кровати, а над ним склоненную фигуру его друга и моего любимейшего из людей, польского критика и беллетриста Михаила Грабовского. Все дни, что я был в Киеве, я либо работал, либо проводил у больного, и возвращаясь домой, заговаривался до полуночи по дороге с Грабовским». Року 1856 Куліш знову перебуває на Україні і заїжджає до Грабовського¹⁾. 1861 року маємо в «Жизни Кулиша» листа Грабовського, що наводить його автор у статті. Року 1862, коли Грабовський

¹⁾ «В крепостной деревне» Жемчужников згадує про подорож з Кулішем до Грабовського.

працював у Вельєпольського, він кликав до себе Куліша. Очевидно, до смерті Грабовського, до 1863 р., Куліш мав з ним стосунки. Листів Куліша до Грабовського і Грабовського до Куліша ми не маємо, бо, як пише сам Куліш в передмові до перекладу повісти Грабовським «Мятель в степях», яку Куліш вмістив у газеті Гатцука та в «Правді» 1876 г.: «всі листи Грабовського до мене погоріли в Матроновці, а листи мої до нього знаходяться в архіві Крашевського, в Кракові».

Те, що Куліш зустрічався з Грабовським не лише 1843 року, а чимало разів підтримував з ним зв'язки, крім того й дуже гарне відношення, що, як пише в цій самій передмові до «Мятель в степях», — «тривало 20 літ і ні разу не псувалося», — все це не могло пройти для Куліша, що року 1843 мав такі різні погляди на українське минуле від Грабовського. І дійсно, починаючи з 1843 р. і де-далі все більше і більше спостерігаємо зміну в Кулішевому погляді на історію і історичний роман взагалі. Так ще в «Михайло Чернишенко», можливо під впливом Максимовича, що подав Кулішеві ідею государництва, певного ладу, організованості й культурності держави, почувається відхід Куліша від «Костомарово-Шевченківських» теорій за їхніх молодих років. Вже в «Чорній Раді» є дещо від пізніших поглядів Куліша на культурну старовину та гайдамаків-розбишак, хоч у Куліша ще чимало було від старого «Костомарово-Шевченківського» погляду на старовину й найсимпатичнішими вийшли Чорномор та Кирило Тур. Але ж уже 1853 р. у листі до Шаховського Куліш пише: «Дорожу больше всего словом правды нашей польско-украинской старины, переделанной шиворот на выворот с легкой руки гениальных неучей Гоголя и Шевченка» (лист до Шаховського 1853 р.). В 50-х р.р. іноді вже брешуть у Куліша контр-шевченківські мотиви, а року 1862 поема «Великі Проводи» вже доводить про остаточний відхід Куліша від старих своїх поглядів. Знаючи стосунки з Грабовським та погляди Грабовського ще 1838 р., мимоволі спадає на думку можливість впливу на Куліша, підсилення історичної точності, тим більше, що на багато років пізніше, року 1893, в «Около полустолетия назад» писав Куліш такі рядки: «Знакомство с Михаилом Грабовским, от него уже с Свидзинским, Руликовским, повело меня к документальному изучению нашего малорусского былого, без чего я никогда бы не отрекся от наших летописных вымыслов, которые до конца дней своих повторял Костомаров». В передмові до «Мятель в степях» в «Правді» 1876 р. Куліш каже: «Михайлу Грабовському я вдячний більше ніж кому-небудь і чому-небудь, коли я тепер в польсько-руському питанні щось розумію».

Як бачимо, Куліш усвідомлював собі те значіння, що відіграв для нього Грабовський. Але ж крім розмов, вплинув Грабовський на Куліша і як романіст. Так перша поема, що в ній відбилися нові погляди Куліша, як ми вже сказали, це «Великі Проводи». Тут Гонта, культурник, герой, постать цілком ідеологічна, що виголошує здебільшого думки самого Куліша, нагадує також ідеологічну постать з повісти Грабовського «Коліївщина і степи», що її, безумовно, знав Куліш. Повість цю було перекладено та передруковано в «Москвитянине» 1842 р. Очевидячки цей переклад і читав Куліш, коли, перебуваючи у Грабовського, писав 1843 р. Юзефовичу: «Грабовский написал о Колиивщине сущий вздор». Зміст роману приблизно такий: розповідає про події старий козак, що описами нагадує початки окремих етнографічних записів у «Записках о Южной Руси». Він оповідає про своє козакування за часів Коліївщини, про їхні варварства в маєтках. Сам культурник по своїй ідеології, він каже: «Я лише згодом дознався, що перебуваю поміж розбійниками та убивцями, серце захололо у мене в грудях, коли я уздрів все це. Потім здалося мені, ніби я протверезився після довгого п'яцтва». («Ко-

ліївщина і степи»). Коли козаки хотіли варварські вбити молоду княгиню з дитиною, герой Грабовського вихоплює дитину й тікає з нею, рятуючи її. Батько дитини зустрічає їх, гадаючи, що він украв дитину, кидає його в в'язницю, але ж сестри покійної княгині бачать віщий сон і його відпускають з подякою. Надзвичайно сильно описані сцени грабіжки, пожежі, вбивання в церквах всіх Євреїв та Ляхів. Без жадної ідеалізації-виведені гайдамаки-розбишаки, що мають деякі з них соціальні, а деякі шкурні інтереси. Характерне саме ставлення до подій та освітлення їх Грабовським. Куліш у «Великих проводах» також намагається критично поставитись до минулого і об'єктивно, історично-правдиво, вивести події.

«Коліївщина і степи» Грабовського не на одного Куліша зробила чимале враження. Ще року 1847—48 мало відомий письменник, власне письменник, що видрукував свою книжку лише один раз і то лише I часть, написав «Чумаки або Україна 1768 р.», де в двох частинах, писаних віршем, найчастіше, коломийковим, не без впливу «Гайдамаків» у деяких сценах, в основному йде за Грабовським. Автор цієї книжки дає такі самі події, так само змальовує тип більш культурного козака, що рятує дитину, суд над ним, батьків дівчини й сон пані, після якого його випускають.

Книжка ця була зовсім невідома колам хоч би і літературним українським, бо перша частина раз вийшла 1870 р. і якось її мало знали. Друга частина так і лишилася в рукопису. I та II частині з прекрасними ілюстраціями, писаними рукою автора, були подарунком Тарновському до його музею рукописів, де лежать невідомі й досі. Куліш мусив цю книжку знати, бо в Грабовського частенько бував і знав його музей. Почасти від Грабовського, а може й від «Чумаків» Куліш увів деякі сцени до своєї поеми, що поклали межу між Кулішем та Костомарово-Шевченківським висвітленням минулого. Так усі три автори—Грабовський, Куліш та автор «Чумаків»—наголоси ставлять не на героїчності козаків, а на їхнім варварським засобі розправи з Ляхами, та культурному поведженню героя, що різниться від творів Костомарова та Шевченка. Всі три автори цю сцену вводять в стіни церкви. «Як пішли бити шляхту, так били всіх, як собак, а нашу княгиню, що з дитиною стояла, так чобітьми в ніс, зразу її обличчя стало, як каша. А дітей скільки вбили, о боже, прости мене грішного, що дістався я в гайдамаки, да не знав, що вони розбійники, людожери», так описує Грабовський різню та своє ставлення до неї устами героя.

Аналогічно пише автор „Чумаків“ року 1848: ¹⁾

„Гляньте, в дверях зав'язнула,
Ці дверці на хори,
Он там вони, вражі сини,
Ой там людожери.
Стрепенулись, поринули
В церкву гайдубури,
Застогнали, заплакали
Церковнії мури.
Застоанали живі люди
І в склепу шкелети
Заблищали списи, шаблі,
Загули мушкети!

„Хтож в церкву увалився
Із панцерним полком,
„Стійте, стійте, людожери“,
Крикне грізно Голко.
Хто звелів вам, дозволив

У церкві буяти.
Чи таким же, як ви людям,
Церкву руйнувати.
Зруйнувавши, наробіте
Мусору та пуму
Та й ляжете вбогими
В собачу могилу.
.....
Недозволю кров людську
Марне розливати,
Хай тікають, куди знають,
До польської шляхти.

.....
Збудується церква нова,
Під небо знесеться,
Як істини вічне слово
На весь мир проллється“.

Так промовляє Куліш устами Голки вперше такий погляд на гайдамацтво в українській літературі. Отже цілком аналогічна трактовка і по-

¹⁾ Подаємо сучасним правописом (О. Ю.).

гляд на гайдамаччину у творах письменників, і вперше її ввів Грабовський, хоч героя в Грабовського введено за часів пізніших, як у Куліша. Так Голка в XVII столітті, а дія в оповіданні Грабовського йде в 60-их рр. 18 століття.

Бачимо, що коли 1843 р. Куліш разом з Шевченком та Костомаровим звав такі погляди «вздором» (дивись лист до Юзефовича 1843 р.), то згодом збуджена Максимовичем ідея державності, взяте в Поляків їхнє наукове ставлення до історичного роману, студії літопису, під впливом цього одходить Куліш від поглядів Костомарова і вже в 60 рр. це виявляється остаточно в поемі «Великі проводи».

Таким чином, розглянувши настрої та погляди Кулішеві ранніх років та пізніші, знаючи погляди Грабовського, простеживши приятельські відносини між ними, що не переривалися до самої смерти Грабовського, а гарні, повні пошани згадки про нього до самої смерти Куліша, знаючи про спільну їхню роботу, можемо сміло сказати, що надзвичайно велику роль відіграв Грабовський для Куліша в поглядах його на історію України, та ставлення його до історичного минулого в романах та поезіях. Чималу роль відіграв Грабовський і для Куліша критика та етнографа, заохочуючи його до вивчення народньої поезії та впливаючи на безсистемні ще симпатії молодого Куліша до народньої творчості в бік складання визначеного критичного світогляду та вимог від літературних творів. Тим більше, що деякі думки, що їх Грабовський виловив 1838 р. («Література й критика») Куліш висловлював 61—62 р. (Великі проводи).

Безперечно можна знайти роль Грабовського в історичних романах Куліша, по-перше, як людини, що впливала на стимул писання цих романів, та як письменника, що також писав історичні романи з минулого України, які добре знав Куліш і мабуть не могли романи Грабовського пройти без впливу на Куліша романіста, та певне не стільки впливали на Куліша безпосередньо романи Вальтер-Скотта, скільки Вальтер-Скоттизм у Грабовського.

Але ж це питання окреме і його можна розв'язати лише після вирішення загальних питань, загального значіння Грабовського для Куліша на підставі поглядів та особистих відносин, що ми намагалися розв'язати.

Подала Олена Юровська.

Листи Галичан до Бодянського.

Окрім тієї більшої збірки невиданих листів Якова Головацького до Бодянського, що саме тепер друкується в V-й книжці «За Сто Літ», нам пощастило знайти серед рукописних збірників Бодянського в кол. бібліотеці Тітова в Ростові (Ярославському) всього лише 7 листів з різного часу і від різних осіб походженням з Галичини.

Але помимо того, що листи ці вийшли з під пера видатних людей як Вагилевич, Д. Зубрицький, Ів. О. Левицький, вони характеризують ще й три різних епохи взаємовідносин Галичан з Москвою.

Перші три листи 40-х років—один Ів. Вагилевича (1811—1866)¹⁾, два інших від історика Зубрицького (1777—1862)—говорять виключно про літературно-науковий зв'язок і духовні інтереси між двома країнами.

До Москви надсилаються зі Львова статті для друку в журналах і часописах з метою інформації про Галичину, оповідається про плани філологічних та історичних робіт, про книжні новини, що незабаром мають з'явитися в світ, подається їх зміст, надсилаються етнографічні матеріали: дізнаємося, напр., що Вагилевич переслав Погодіну збірку колядок з Буковини «навіть по волошські».

¹⁾ Історія літератури русскої Ом. Огоновського, Л., 1890 р., ч. IV, сс. 119—150.